

MULTIKULTURALIZEM *PRO ET CONTRA*: KRITIKA LIBERALNE PERSPEKTIVE IN POPULISTIČNO-DEMAGOŠKE DENUNCIACIJE

Mojca PAJNIK¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Multikulturalizem *pro et contra*: Kritika liberalne perspektive in populistično-demagoške denunciacije

Prizadevanja za večjo demokratizacijo družb s spoštovanjem različnosti so se v zadnjih štirih desetletjih v evropskem in tudi svetovnem kontekstu osredinjala okrog multikulturalizma. Optimistične napovedi liberalnih teoretikov multikulturalizma od sedemdesetih do devetdesetih let prejšnjega stoletja kot alternative hierarhijam, rasizmu, diskriminaciji in segregaciji manjšinskih skupin so bile v zadnjih dveh desetletjih pogosto predmet kritik. Medtem ko nekateri teoretiki, analitiki in politiki v apokaliptičnem, populističnem tonu govorijo o koncu multikulturalizma, v zadnjih letih zaznavamo porast protiargumentov zagovornikov, ki opozarjajo na primere uspešnih učinkov multikulturalizma v praksi. Besedilo kontrastira argumente in pokaže na vakuumsko ujetost *pro et contra* pozicioniranja. Zagovarja tezo, da ta odmika pozornost od »problemov z različnostjo«, ne zmore preseči nekaterih zagat multikulturalizma in tudi ne generirati novih idej v smeri egalitarnosti. Podrobnejša analiza je posvečena zlasti novejšim zagovorom multikulturalizma, ki jih predstavlja Will Kymlicka kot vidnejši protagonist liberalne tradicije multikulturalizma.

KLJUČNE BESEDE: multikulturalizem, različnost, enakost, pravice, nacionalizacija

ABSTRACT

Multiculturalism pro and Con: A criticism of the Liberal Perspective and Populist-Demagogical Denunciation

Efforts towards the democratization of societies that respect differences have been focused in the last four decades in the European context but also world-wide around the notion of multiculturalism. The optimistic announcements of scholars who studied liberal multiculturalism in the period from the 1970s to the 1990s as alternatives to hierarchization, racism, discrimination and segregation of minority groups have been the frequent subject of criticism in the last two decades. While some take an apocalyptic, populist tone and speak about the end of multiculturalism, in the last couple of years we have witnessed a rise of counterarguments from proponents of multiculturalism who point to successful implementation of multiculturalism in practice. This article contrasts arguments and illustrates the entrapment of *pro et contra* positionings in debates. We defend the thesis that such an approach moves attention away from "problems with diversity", is unable to overcome certain quandaries with regard

---

¹ Dr. znanosti, docentka, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana; znanstvena sodelavka, Mirovni inštitut, Metelkova 6, SI-1000 Ljubljana, mojca.pajnik@mirovni-institut.si.

to multiculturalism and also cannot generate new ideas towards a more egalitarian society. We devote particular attention to the defence of multiculturalism as presented in the most recent works of Will Kymlicka, one of the leading scholars of the liberal tradition of multiculturalism.

KEY WORDS: multiculturalism, difference, equality, rights, nationalization

UVOD

Razprave o odnosih med kulturami so v navezavi na pojem multikulturalizem začele nastajati v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, v povojnem obdobju, kot odgovor na totalitarizem, rasno razlikovanje, segregacijo in diskriminacijo oziroma v navezavi na revolucijo človekovih pravic. Multikulturalizem se v literaturi pojavlja v kontekstu prizadevanj za enakost in odpravo hierarhičnega razvrščanja kultur, obremenjenega z rasno in etnično superiornostjo. Razprave v obdobju od sedemdesetih do devetdesetih let 20. stoletja, ki so se osredinjale okrog idej »liberalnega multikulturalizma« so multikulturalizem optimistično pojmovali kot pravi odgovor na hierarhije in neenakosti, ki s priznanjem pravic manjšinam omogoča prepoznavnost različnosti in njeno enakopravno umeščanje v spreminjajoče se transnacionalne družbe (Kymlicka 1995; Taylor 1994). V multikulturalizem se je polagalo upe, češ da s skrbjo za manjšinske kulture in tudi z institucionalno prenovo, ki naj bi poskrbela za vključenost manjšin v večinsko družbo po načelu enakosti, razbija predstave o monolitnosti nacionalnega. Vztrajnost nacionalnega, ki stavi na prednost 'etničnosti' (*etnos*) in producira ločevanje »pravih« od »nepravih« članov, »njih« od »nas«, iz perspektive multikulturalizma preprečuje nastanek »resnično« multikulturalnih okolij. Zagovorniki multikulturalizma nas v zadnjem času opozarjajo na okoliščine totalitarizma in izključevanja, v katerih so se kristalizirale ideje o nujnosti multikulturalizma, in zavračajo kritike, češ da multikulturalizem preveč površno obravnavajo. Will Kymlicka (2010), ki velja za enega vidnejših teoretikov liberalnega pojmovanja multikulturalizma, je v svojih novejših delih kritičen do vztrajnosti »prevladujoče naracije« o domnevnem »padcu multikulturalizma«, ki nas predvsem opozarja na njegove zmote. Avtorjeva novejša dela lahko beremo kot poskuse »reševanja« ideje multikulturalizma.

V zadnjih petih desetletjih so se razprave ciklično osredinjale, najprej okrog definicij oziroma temeljnih predpostavk multikulturalizma, ki so del idej o sožitju različnosti kultur. Optimizmu je sledil val kritik, ki še odmeva, v zadnjem času pa so kot odgovor na kritike vse bolj pogosta prizadevanja za ponovno ožvitev nekaterih izvornih idej. Po letu 1990 so zlasti pogoste kritike liberalnega pojmovanja, da procesi raznacionaliziranja nacionalnih držav niso uspešni, da kljub globalizaciji ni pravih odgovorov na izključevanja in diskriminacijo; ta izhaja iz vztrajnosti nacionalno-etničnih ideologij, ki reproducirajo dualistično »mi-oni« podobo družbe. So bile napovedi o potencialu multikulturalizma kot ideje in politike preveč optimistične? Za kritike, zlasti teoretike t. i. kritičnega multikulturalizma (Modood 2007; Parekh 2002), ki opozarjajo na vztrajnost nacionalne aksiomatike, ki ne pušča prostora za enakovrednost kultur, ampak perpetuira delitve na primordialne, prve, in druge (tretje) kulture, zagotovo. Medtem ko nekatere teoretiki, analitiki in politiki danes v apokaliptičnem tonu govorijo o »koncu« multikulturalizma, v zadnjih nekaj letih zaznavamo ponovni porast protiarargumentov zagovornikov, ki opozarjajo na primere uspešnih učinkov multikulturalizma v praksi.

Multikulturalizem je postal oksimoron; pluralizem njegovih pomenov, ko ga je mogoče aplicirati na katerokoli prakso »upravljanja« z različnostmi, kar je pogosto na področju »real« politike, otežuje prizadevanja za pojmovno jasnost kot tudi za tematiziranje demokratičnih potencialov multikulturalizma. Kritiki se v zadnjem desetletju pogosto sklicujejo na dogodke, kot so 11. september 2001, bombni napad v Londonu in Madridu, umora Thea van Gogha in Pima Fortuyna, ali pa, da bi pokazali na neuspeh multikulturalizma v evropskem kontekstu, problematizirajo specifične kulturne prakse, na primer nošenje burke, umore iz časti ipd. Neuspeh multikulturalizma nekatere skrajne desničarske skupine, kot tudi (neo)konzervativne politične stranke, povezuje celo z vzponom terorizma. V tem kontekstu se srečujemo s primeri »antilogike«, na primer: prizadevali smo si za multikulturalizem, dobili smo terorizem.

Problematične napovedi smrti multikulturalizmu, denimo odmevna izjava nemške premierke Angele Merkel leta 2010, da je multikulturalizmu »dokončno spodletelo«, oziroma podoben odziv premierja Velike Britanije, Davida Camerona, se zdi, da več povejo o odsotnosti vizij in asimilacionističnih težnjah nacionalnih držav oziroma njihovih političnih elit kot o samem multikulturalizmu (prim. Lanz 2010).

Velike besede o propadu in smrti multikulturalizma lahko učinkujejo kot priročno opravičilo, češ, upravljanje z različnostjo nam je spodletelo. Takšna populistična »priznanja« lahko nevarno legitimizirajo rasizem in radikalizirajo »antiteroristične« ukrepe. Deklaracija političnih elit o smrti multikulturalizma je torej priročna za legitimizacijo politik izključevanja: ko je »maska« multikulturalizma odvržena, na teži pridobijo redukcionistične interpretacije sveta *à la* Huntington in poustvarijo mit o paralelnih svetovih, dualizem med tem in onim svetom, med zahodom in vzhodom, med krščanstvom in islamom. »Smrt multikulturalizma« postane metafora za mobilizacijo rasizmov. V iskanju grešnih kozlov, ko muslimani, migranti postanejo »nemogoči subjekti multikulturalizma« (Lentin, Titley 2011: 19), procesu, ki ne omogoča misliti alternative, je metafora o krizi multikulturalizma zelo priročna. Multikulturalizem postane krivec za težave sodobne družbe, njegova smrt navdaja z upanjem. Zavračanje multikulturalizma tako prinaša zavračanje živete, dejanske multikulturalnosti sodobnih družb; domnevni neuspeh multikulturalizma legitimizira superiornost »dobre« v nasprotju s »slabo« različnostjo (prav tam: 17–18).

Razprave o multikulturalizmu imajo večdesetletno zgodovino in jih je v prizadevanjih za pojmovno jasnost treba nadalje tematizirati. Za skrajno desnico (Ramet 1999) je multikulturalizem predvsem priložnost za tujce in manjšine, npr. muslimane, za »promocijo« njihovih vrednot in verskih prepričanj. Multikulturalizem je zavržen kot priložnost za »razmah« islama, kot privilegij manjšine, ki da se promovira, »vsiljuje« svoja manjšinska prepričanja in vrednote, namesto da bi hvaležno živela skladno z dodeljenimi dolžnostmi do »države gostiteljice«. Kritike desnice, med katerimi je bržkone najbolj populistična kritika skrajne desnice, ki smo jo slišali v Nemčiji kot odziv na izjavo Angele Merkel, da multikulturalizem spodbuja širjenje islamskega fundamentalizma, je treba razlikovati od kritik – lahko bi jim rekli konstruktivne – ki v multikulturalizmu prepoznajo inkluzivni potencial, ob sicer hkratnem tematiziranju nekaterih nasprotij samega pojma.

Omenjeno besedilo kontrastira argumente in pokaže na vakuumsko ujetost *pro et contra* pozicioniranja, prevladujočega v nekaterih novejših obravnavah multikulturalizma. Zagovarja tezo, da ta odmika pozornost od »problemov z različnostjo« v sodobnih družbah in ne more generirati novih idej v smeri egalitarnosti. V številnih objavah avtorji zasledujejo ideje različnih tipov multikulturalizma, npr. liberalnega, kritičnega, feminističnega, političnega idr. Izhodišče te obravnave je, da apokaliptične kritike, kot smo jim danes priča v evropskem političnem prostoru na eni strani, kot tudi zaneseni zagovori, ki prihajajo zlasti s strani zagovornikov liberalnega multikulturalizma na drugi, ne prispevajo k reševanju nekaterih zagat multikulturalizma. Še več, *pro et contra* pozicioniranje, ki je simptomatično v zadnjem času tako v teoretskih kot političnih razpravah o multikulturalizmu, težave na pojmovni in praktični ravni samo še pogloblja, in sicer z odvrčanjem pozornosti od vprašanj o multiplem pripadanju v različnosti, solidarnosti, ki bi jih bilo treba naslavljati v prizadevanjih za večjo demokratičnost sodobnih družb. V tem besedilu želim problematizirati aktualno populistično-demagoško zanikanje veljavnosti multikulturalizma s strani nekaterih političnih elit in gibanj. Obenem se ukvarjam z analizo zagovorov multikulturalizma, kot jih artikulira njegova liberalna perspektiva. Pri tem se polemično osredotočam na nekatera novejša dela Kymlicke in ugotavljam pasti univerzalističnih predpostavk zahodne, liberalne tradicije multikulturalizma. Zagovarjam tezo o veljavnosti konstruktivne kritike multikulturalizma, kot so jo denimo artikulirali zlasti nekateri zagovorniki t. i. kritičnega multikulturalizma, ki presega *pro et contra* pozicioniranje v razpravah in tematizira zagate multikulturalizma. Kontekst takšnih razprav po mojem mnenju ohranja prizadevanja za demokratizacijo in se obenem zoperstavlja populističnim zlorabam pojma multikulturalizem. Namen je tudi prispevati h kritiki multikulturalizma, ki »mora, če želi nadgraditi lastne emancipatorne potenciale, opraviti epistemološko rekonstrukcijo svojih izhodišč in predpostavk« (Vidmar Horvat, Učakar 2011).

MULTIKULTURALIZEM IN NACIONALIZACIJA

Na področju migracij v EU se v zadnjem desetletju na ravni politik in tudi konceptualni ravni veliko govori o integraciji. Integracija je pojem, tesno povezan z multikulturalizmom (Modood 2007); kot politična prioriteta naj bi integracija prinesla enakovreden dialog med kulturami in vključenost migrantov v večinsko družbo. (Ne)uspešnost integracije se meri različno, denimo z gledišča naturalizacijskih politik z znanjem jezika in s poznavanjem nacionalne kulture in ustave. Za pridobitev državljanstva katere od držav članic EU se od migrantov pričakuje, da uspešno opravijo integracijske teste, s katerimi se zlasti preverja njihovo poznavanje nacionalnih ideologij. Takšno razumevanje integracije nekateri kritično označujejo za »premik k asimilacionizmu« (Brubaker 2003). Integracijo sicer merijo z različnimi indikatorji, med njimi denimo z vključenostjo na trg dela, ravno socialnega varstva, vključenostjo v izobraževalni sistem, s politično participacijo, z možnostjo za združitev družine idr. (gl. npr. migracijski in integracijski indeks, Mipex). Integracija naj bi povečala vključenost manjšinskih skupin, kritiki (Anthias idr. 2013) pa opozarjajo na asimilacionistične težnje omenjenega aktualnega projekta menedžmenta migracij. Ta zahteva vključevanje migrantov pod vnaprej postavljenimi pogoji; pri čemer so migranti iz razprav o teh pogojih izločeni. Kritiki opozarjajo tudi na fragmentacijski učinek integracije, ki migrante loči glede na različne statuse in jim priznava pravice glede na posamezni status, pri čemer so pravice tudi ozko vezane na specifične nacionalne interese.

Integracija je tako usmerjena v manjšinsko skupino samo in razen na deklarativni ravni ne ponuja resnih odgovorov za presejanje persistentnosti večinskega, nacionalnega, etničnega. Zato se je tudi težko znebiti občutka, da je bolj del problema kot del rešitve in nekateri govorijo o ponovni nacionalizaciji (Joppke 2010), ki se dogaja skozi mehanizme multikulturalizma, kot je integracija. Seveda pa je o ponovni nacionalizaciji smiselno govoriti zgolj, če smo prej pritrjevali denacionalizacijskemu učinku multikulturalizma, kar je bilo sicer znano za optimistično liberalno perspektivo multikulturalizma iz osemdesetih in devetdesetih let.

Modood (2007: 64) definira multikulturalizem iz kritične perspektive kot pristop, ki na eni strani omogoča prostor za različnosti proti segregaciji in izključevanju, na drugi pa spodbuja interakcijo večine z manjšino. Zaradi *de facto* izključenosti mnogih manjših iz javnih zadev, političnega življenja, ekonomskih in socialnih pravic ipd. (Pajnik, Campani 2011; Medica idr. 2011) se sprašujemo o potencialih dihotomne zastavitve vključenost/izključenost za presejanje neenakosti. Zdi se, da dualistično (ne) mišljenje in kreiranje politik na ravni vključenost/izključenost reproducirata in ne razrešujeta neenakosti. Integracija se kot politika (liberalnega) multikulturalizma promovira kot »dvosmerni proces«, ki naj mediira med večinsko in manjšinsko populacijo tako, da omogoči dialog, odpre prostor za manjšino in si prizadeva za presejanje izključevanja manjšine. Vprašanje je, koliko je integracija res dvosmerna oziroma koliko ni drugo ime za asimilacijo; predpostavlja namreč prilagoditev migranta pravilom večinske družbe, procesu, v katerem migrant nima možnosti prespraševanja integracijskih pravil (Pajnik 2007). Problem z integracijo je tudi ta, da manjšine že v samem izhodišču projicira na družbeni rob oziroma zunaj družbe – migranti, »oni«, prihajajo k »nam« od »zunaj«. Predpostavka obstoja tujega, ki penetriira v domače, je vgrajena v sam multikulturalizem oziroma v njegovo prevladujočo liberalno različico in s tega gledišča se zdijo kritike multikulturalizma kot procesa nacionalizacije utemeljene. Očitek je, da multikulturalizem – skozi aktualne mehanizme, kot je integracija – ne prepozna, da se identitete manjšin ne oblikujejo zgolj okrog tega, da pripadniki manjšin niso državljani neke države oziroma okrog etničnosti posameznika, tako da multikulturalizem nima podlage in moči za zoperstavljanje nacionalnim ideologijam o etničnosti.

Multikulturalizem izhaja iz tradicije liberalizma, utemeljenega na nacionalni aksiomatiki, in ima svoje zgodovinske specifike (nacionalna država 19. stoletja se seveda v marsičem razlikuje od moderne države, temeljne predpostavke delovanja pa kljub temu ostajajo enake). Zato je na mestu ugotovitev nekaterih kritikov multikulturalizma, da kritični premislek multikulturalizma zahteva kritični premislek liberalizma (prim. Young 2000). Koliko miselna tradicija, ki je inherentno utemeljena na nacionalno-dr-

žavnem, lahko preseže zamejenost nacionalno-državnega, ki producira persistenco nacionalno-etničnega? Če to dilemo upoštevamo v izhodišču, potem se razprava o de- in renacionalizaciji ne zdi tako relevantna, kot je morda videti na prvi pogled. Oziroma se zdi celo odvečna; z razpravo o nacionalnosti, ki naj je ne bi bilo več oziroma naj bi se ponovno pojavljala, dejansko relativiziramo problem vztrajnosti nacionalnega.

Na tej točki se lahko strinjam s Kymlicko (2010), da razprave o »vzponu in padcu« multikulturalizma vnašajo nepotrebno zmedo. Obenem se manj strinjam z avtorjem v evalvaciji te »zmede«: medtem ko je zame to bolj nepotreben korak (ki so ga morda nekateri morali tudi storiti) in odmik od problema oziroma njegovo, pa čeprav nehoteno, zamegljevanje, se Kymlicka ne strinja s tezo o nacionalizaciji, ki pa je po mojem ključna; liberalni zagovorniki multikulturalizma pa tega običajno ne tematizirajo. Ni torej najbolj bistveno to, da se vračamo k asimilacionizmu, ampak to, da je ta, kljub prizadevanjem multikulturalizma, še vedno tu in da ni izginil. In dejstvo, da se ne moremo znebiti občutka o nemoči multikulturalizma, da bi ta resnično rezultiral v egalitarnosti, npr. Modoodov poskus »politizacije multikulturalizma«, ali to, kar Kymlicka (2010: 36) obravnava kot 'demokratsko podržavljanje' (*democratic citizenization*), ravno njegova persistenca v nacionalno-etnični aksiomati. Ta pa za naš argument ni toliko problem sam na sebi, bolj je problematično to, da izgine v novejših zagovorih multikulturalizma.

Moj argument ni uperjen proti državi sami po sebi – ideje o *polity*, 'politični skupnosti' (v obliki države) so nujne za demokratizacijo državljanstva – opozoriti želim na dejstvo, da Kymlicka v zagovorih multikulturalizma ne govori o nacionalnem (nacionalizaciji državnega) in da je odsotnost tovrstnih razprav pomenljiva. Ravno odsotnost (zanikanje?) problematizacije nacionalno-etničnega vliva dvom o možnosti resnično demokratizacijskih učinkov multikulturalizma, pri čemer je do zdaj že jasno, da ne dvomimo v to, da se je multikulturalizem pojavil kot poskus iskanja odgovorov prav na vprašanja o večji demokratizaciji družb. Torej, kritike o nacionalizacijsko-asimilacijskih učinkih, ki jih empirično najdemo denimo v primeru migrantov in njihove integracije (Pajnik, Campani 2011), so relevantne kritike multikulturalizma. Menim, da njihova relativizacija (Kymlicka 2010) ne prispeva k razreševanju dilem multikulturalizma.

Strinjam se s Kymlicko, da je lahko govor o »vzponu in padcu« multikulturalizma »zavajajoč« in da zaradi podrejenosti takšnemu govoru izgubljam neke druge priložnosti, s katerimi se soočamo v sodobnosti. Pomenljiva je tudi misel, da mikroanalize multikulturalizma, ki opozorijo na njegove večje ali manjše uspehe v specifičnih okoljih, hkrati pokažejo, da seveda to ni pojem za na smetišče zgodovine. Prav tako pa je lahko zavajajoče, da se v zagovoru multikulturalizma (Vertovec, Wessendorf 2010; Kymlicka 2010) vračamo v zgodovino in poudarjamo demokratske namene te ideje/gibanja (česar kritiki dejansko niti ne zanikajo), pri čemer ostanejo netematizirani drugi problemi multikulturalizma kot pojma in politike »upravljanja z različnostjo«.

Aktualne razprave potekajo na dveh bregovih, med zagovorniki in kritiki, pri čemer oba pristopa perpetuirata binarizem, ki pa ponuja premalo prostora za tematizacijo alternativ ali za epistemološke preboje. Zdi se, da dialektika vključenost/izključenost (manjšin), v katero se zdi, da je multikulturalizem »ujet«, ali, kot multikulturalizem definira Modood (2007), da gre za prepoznanje izključenosti in ustvarjanje razmer za njeno preseganje (vključenost), ne razrešuje problemov neenakosti. In v razpravah o multikulturalizmu bo to tako, dokler ne bomo tematizirali ključnega: da je neenakost sistemska lastnost sodobnih družb, s katero se je treba soočiti, in ne, da jo spregledamo in (zgolj) ustvarjamo ideje in politike za njeno (domnevno) preseganje (Pajnik 2011b). Odpravljanje neenakosti v kontekstu multikulturalizma je pogojno vselej, ko ne prepoznamo sistemske narave neenakosti; neenakost ni zgolj neljuba posledica sistema, ki se jo da s trudom, s priznanjem kolektivnih pravic kot geste multikulturalizma, narediti ne-tako-neljubo. Na ta problem še najbolj konsistentno opozarjajo nekatere feministične kritičarke multikulturalizma (Young 2000), ko denimo poudarjajo, da je spolna neenakost (in patriarhalnost) lastnost sodobnih družb, ki je ne moremo resnično zaobjeti zgolj s korekcijskimi mehanizmi za preseganje neenakosti.

PARADOKS KOLEKTIVNIH PRAVIC

Teoretiki liberalnega multikulturalizma (prim. Kymlicka 1995) so vpeljali idejo kolektivnih pravic za zaščito manjšinskih skupin. Pripoznanje pravic za skupine kot nekakšne oblike pozitivne diskriminacije naj bi pozitivno prispevalo k ureditvi položaja manjšin. Problem tega pristopa je, da obravnava manjšine kot nekaj izjemnega, neobičajnega, kar migrante, muslimane, Rome idr. projicira kot težavo. Prispevek multikulturalizma k razreševanju izključevanja s priznanjem kolektivnih pravic je zato dvomljiv. Pojem kolektivnih pravic izpostavi neko manjšinsko skupino zaradi za večino bolj ali manj očitno moteče posebnosti, v večino pa ne posega. Multikulturalizem prepoznava izključenost manjšinskih skupin, a ostaja dvom, koliko je to mogoče preseči zgolj s priznanjem pravic manjšinam. Nekateri kritiki (Anthias 2002a, 2002b) menijo, da takšne politike dejansko izpostavljajo manjšine oziroma jih potiskajo v položaj, ko se morajo prilagoditi večinskim vrednotam in načinu življenja, kar reproducira manjšine kot drugorazredne državljane (glej Balibar 2004). Priznanje kolektivnih pravic namesto zaščite manjšin tako lahko nastopa kot zahteva po prilagoditvi večinskim vzorcem delovanja.

Priznanje kolektivnih pravic naj bi zagotavljalo zaščito manjšinskih kultur, njihove specifike glede socialnih, izobraževalnih, religioznih, ekonomskih idr. aktivnosti v javni in zasebni sferi. Najpogostejše kritike koncepta kolektivne pravice, kot ga zagovarja liberalna tradicija multikulturalizma, poudarjajo, da ta obravnava skupine kot monolitne trdnjave in ne prepoznava razlik med njimi, kar ima lahko nekohezivni, ampak ravno nasprotni učinek, tj. izključenost tudi znotraj skupine. Spol, rasa in etničnost, na primer, lahko učinkujejo ločeno, v mnogih kontekstih pa se prekrivajo in pripeljejo do intenziviranja izključevanja (Lukšič Hacin 2002).

Feministična kritika izhaja iz teze, da so sodobne družbe utemeljene na spolnih razlikah in neenakosti, in opozarja, da kolektivne pravice lahko te neenakosti še poglobljajo; kolektivne pravice so prej del problema multikulturalizma in ne njegove rešitve (Okin 1999: 22). Zagovarjanje kolektivnih pravic na podlagi specifičnih kulturnih praks neke skupine ima, kot opozarja Okin, negativne posledice zlasti za ženske, ki v večji meri omogočajo in ohranjajo osebno, družinsko in reproduktivno plat življenja; to je tako ne glede na kulturne specifike oziroma ne glede na to, ali gre za večinsko ali manjšinsko kulturo.

Avtorica opozori na persistentne patriarhalne vzorce nekaterih kulturnih in religioznih praks (nekateri so posledica kolonializma, druge religioznih in mitoloških verovanj ipd.), povezanih s procesi socializacije, odraščanja, ritualnih praks poročanja, sistema lastnine, ki vzdržujejo in reproducirajo žensko seksualnost v domeni moškega nadzora. Prakse, povezane z redukcijo ženske na njeno vlogo v zasebnem, družinskem in gospodinjstvem življenju, npr. genitalna mutilacija, poligamija, prisilne poroke, kazni za ženske za zaščito družinske časti, kot so kamenjanje, uboju, prisile v samomor v primerih prešuštva ali denimo žrtev posilstva so primeri, s katerimi Okin pokaže na zagato multikulturalizma, ki s kolektivnimi pravicami reproducira spolne neenakosti.

Ni treba posebej opozarjati, da je esej Susan M. Okin *Is Multiculturalism Bad for Women?* (1999) nalletel na odmeven odziv in da njene teze avtorji problematizirajo iz več zornih kotov. Nekateri ji očitajo vztrajanje pri »zastarelem« partiarhatu (Al-Hibri 1999), s katerim naj ne bi mogli več zadovoljivo pojasniti spolnih vlog, drugi problematizirajo njeno monolitno predstavo kulture (Honig 1999; Phillips 2007), češ da jo reificira in ne prepoznava, da je kultura živeta dejavnost, ki nastaja v interakciji. Očitajo ji tudi, da prakse, ki vzdržujejo spolne neenakosti, pripiše »tretjemu svetu«, pri čemer ne prepoznava istih problemov v anglo-ameriškem kontekstu (Gilman 1999) idr. Ni moj namen tukaj analizirati kompleksno razpravo o neenakosti med spoloma, kot tudi ne ponuditi celovitega vpogleda v obsežne razprave o multikulturalizmu iz feministične perspektive. To, kar je ključno za omenjeno razpravo, je, da se kolektivne pravice, na katerih se multikulturalizem utemeljuje, lahko dejansko pokažejo kot mehanizem za reproduciranje neenakosti. Podobno kot integracija tudi kolektivne pravice kot mehanizem liberalnega multikulturalizma ne zmorejo preseči »zagat« z neenakostjo.

Okin na kritike odgovarja tako, da se zavzame za reartikulacijo multikulturalizma v smeri, ki bo zagotavljala enakost za ženske (Okin 1999: 131). V analizah integracijskih mehanizmov s področja migracij

(glej Pajnik 2007; Pajnik, Campani 2011) smo prišli do podobnih zaključkov, da namreč redefinicija pravic zahteva vključenost skupin, ki jih pravice zadevajo, v deliberacijo o pravicah. Okin (1999: 24) opozarja, da morajo biti ženske, še zlasti mlade, vključene v pogajanja o pravicah, sicer je velika verjetnost, da njihovi interesi ne bodo upoštevani in, še več, da bodo učinkovali negativno. Naše analize integracijskih politik v Sloveniji (in drugih evropskih državah) (Pajnik, Campani 2011; Anthias idr. 2013) kažejo na odtujenost integracijskih mehanizmov od migrantov, zato jih ti posledično doživljajo kot ovire in ne kot priložnosti za izboljšanje svojega položaja. Če pritrdim ugotovitvi, da so analize univerzalnosti in individualnosti pravic (kot temeljev liberalnih demokracij) pokazale na zahtevo po korekciji, ki gre v smeri zagotavljanja in varovanja različnosti, potem moram dodati, da bi morali o različnosti razpravljati tudi tisti, ki se jih definira kot različne. Tukaj se zato zdi na mestu kritika, da mehanizme multikulturalizma pogosto določa večina brez potrebnega posvetovanja z manjšino, kar onemogoča situacijo, kot jo opredeljuje Habermas (1998) v svoji diskurzivni teoriji prava, da se namreč naslovniki pravic prepoznajo tudi kot njihovi avtorji.

Seveda je pomemben prispevek multikulturalizma k procesom demokratizacije družb ta, da prepozna in se trudi iskati odgovore na izključenost, marginalizacijo, rasizme. Kar moti, je, da multikulturalizem z lansiranjem mehanizmov nekeke pozitivne diskriminacije dejansko reificira različnost manjšinskih skupin. Pri tem je ključno vprašanje, ki si ga Kymlicka kot zagovornik multikulturalizma ne zastavlja: različnost od česa? Vsiljuje se odgovor, da je večina, torej »mi«, tista, ki se definira v nasprotju z manjšino, »njimi«. Tako se zdi, da kolektivne pravice dejansko poudarijo »drugačnost« manjšine. S tem se oža prostor za vidnost tistih posameznikov, ki se ne prepoznavajo znotraj kolektivnih identitet. Intervjuji, ki smo jih opravili s številnimi migranti v okviru več mednarodnih projektov (Pajnik, Campani 2011; Anthias idr. 2013), pokažejo na zavračanje oznake migrant; posamezniki in posameznice, ki migrirajo v neko državo, sebe pogosto ne dojemajo kot migrante. Tu je tudi vprašanje t. i. dominantne skupine, za katero se predpostavlja, da je neka univerzalna, homogena, večinska tvorba z jasnimi kulturnimi vzorci, nasproti kateri se preverjajo razlike manjšinskih kultur.

Multikulturalizem se v tej luči ne zdi strategija za povečanje kohezivnosti skupnosti, ampak nasprotno, kot mehanizem, ki pogloblja segregacijo in »nasilno vstavlja meje tam, kjer v drugačni epistemološki strukturi lahko nastale bližine in prežemanja« (Vidmar Horvat, Učakar 2011: 155). Očitek torej je, da kolektivne pravice poglobljajo dihotomijo večinska-manjšinska kultura in predvsem, da kulturo napačno interpretirajo kot statično formo. Poleg tega so relevantna vprašanja, kdo predstavlja izkušnje neke skupine, kateri glasovi so slišani in kako na njihovo slišnost vplivajo diferenciacije na podlagi spola, etničnosti, razreda ipd., vzpostavljene znotraj skupine? Nevarnost kolektivnih pravic je torej v tem, da izpostavljajo razlike, utrjujejo meje med večinskimi in manjšinskimi skupinami in predpostavljajo konsenz o tem, kaj naj bi bile specifične neke skupine (večinske in manjšinske). *Pro et contra* pozicioniranje, v katero so ujete aktualne razprave, ne prispeva k razreševanju omenjenih zagat multikulturalizma.

RAZLIČNOST IN ENAKOST

Zagovorniki multikulturalizma naslavljajo potrebo po integraciji manjšin in vztrajajo, da mora država zagotoviti integracijo, ne v asimilacionističnem pomenu, ampak s spoštovanjem kulture, tradicije ipd. manjšin. Teh se ne sme zatirati, manjšinam mora biti omogočeno, da živijo svoje »hibridne« identitete. Institucije, kot npr. šole, in politike morajo spoštovati religiozne posebnosti skupin, običaje, praznike ipd. »Liberalna pristranost« (Modood 2007) kot značilnost multikulturalizma je prisotna v izpostavljanju položaja določenih skupin »na njihov račun« (prim. Taylor 1994), kar ima za posledico vzdrževanje *statusa quo*, ki dejansko utrjuje primat večinskega. Tako se zdi, da se multikulturalizem ukvarja izključno z manjšinami, in sicer tako, da predpostavlja njihovo nenehno vključevanje. Takšen pristop, hote ali neho-te, predpostavlja, da je proces vključevanja konstanten oziroma ga je mogoče končati, ko »oni« postanejo »pravi« člani družbe. Izziv v razpravah o multikulturalizmu je, kako ga koncipirati, da bo resnično zaobjel načelo enakopravnosti in skupnega pripadanja svetu na podlagi enakosti.

Kot sem že omenila, je eden od odgovorov multikulturalizma na izključevanje v zagotavljanju prostora za različnosti. Problem z različnostjo je v tem, da je vedno definirana v odnosu do večinskega, ki odigra distinktivno (asimilacionistično) vlogo v odnosu do uveljavljene in prepoznane različnosti. Pri tem je treba poudariti, da različnost ni lastnost skupine ali posameznika, ampak je pripisana, definirana od zunaj, in sicer glede na vsakdanje, tj. večinske vrednote in norme. Manjšine so od zunaj definirane za migrante, tujce, muslimane, kar običajno manjka v tematizacijah multikulturalizma. V prizadevanjih za vzpostavljanje življenja onkraj delitev na podlagi različnosti je ključna denaturalizacija manjšin. Biti različen torej ni intrinzična lastnost posameznika, ampak družbeni konstrukt, ki naj bi asistiral v kompleksnih procesih sobivanja. Razumevanje sebe in drugega zahteva relacijsko razmerje – s tem ne zagovarjam, da različnost ni uporaben in veljaven pojem. Pomembno pa je, da v razpravah o multikulturalizmu prepoznamo, da je različnost lahko zlorabljena za izključevanje takrat, ko je različnost skupine ali kulture uporabljena za legitimizacijo dominantne kulture kot superiorne. Večinska kultura je lahko skonstruirana na podlagi različnosti od »druge kulture« in o tej se nato presoja v nujnem odnosu do prve. Skozi različnost je večinska kultura lahko skonstruirana za homogeno, unificirano kulturo, kultura »naravne enotnosti« postane merilo, v odnosu do katerega se nato presoja druge kulture.

V razliki ni torej nič naravnega ali nevtralnega, ampak gre za konstrukt, prek katerega se ustvarjajo pomeni (Barthes 1970). Razlika je lahko skonstruirana kot »ideološko orožje in del strategije dominacije« (Anthias 2002a: 278). Zato si je treba prizadevati za takšno pojmovanje različnosti, ki te ne fiksira v neko skupino ali kulturo, ampak predpostavlja, da različnost nastaja v medkulturnem dialogu kot aktivnost v čezkulturnih razmerjih. Za revitalizacijo multikulturalizma je zato treba tematizirati različnost v pomenu »imaginacij okrog meja« (prav tam). Anthias predlaga pojem »hierarhična različnost«, ki preusmerja pozornost od splošnih problemov z različnostjo k problematizaciji asimetrij. Binarne konstrukcije mi- oni tako pomenijo manipulacijo različnosti, ki konstruira in reificira dominantno kulturo kot naravno, v odnosu do katere se vrednoti druge (manj naravne) kulture. Namesto tega velja različnost v razpravah o multikulturalizmu tematizirati na točki »multidimenzionalnosti pozicioniranja in lociranja glede na različnost v odnosu do spola, etničnosti, razreda ipd.« (Anthias 2002a: 279).

Tudi ko govorimo o enakosti, moramo prepoznati, da gre za produkt tradicije razsvetljenstva, ki predpostavlja idejo »podobnosti«, tj. enaki/podobni smo si po naravi. Če nekdo »drug« ni podoben, potem ni »enak«; egalitarizem se je dejansko uporabljal za inferiorizacijo žensk in manjšinskih skupin. Ko zagovor prinaša podobnosti na račun različnosti, je zagovarjanje enakosti lahko kontraproduktivno. Egalitarizem je bil zato predmet kritik, češ da opozarja na zlorabo razlik, ko se opravičuje neenakost, hkrati pa uporabi razlike za zagovarjanje podobnosti. Kljub nekaterim pastem ostaja pojem enakosti ključen in nepogrešljiv. Pomaga nam prepričevati procese, ki pripeljejo do hierarhizacije kultur, inferiorizacije in izkoriščanja, ki subjektu odvzemajo avtonomijo.

Pri tem omenjam zanimiv Modoodov (2007) poskus ohranjanja potencialov multikulturalizma z njegovo politizacijo, s »političnim multikulturalizmom«, ki ga avtor utemeljuje na načelih zagotavljanja različnosti in enakosti. Podobna so prizadevanja Anne Phillips (2007), ki problematizira »kulturni rasizem« multikulturalizma in »multikulturalizem brez kulture« temazira na načelih enakosti, pravic in delovanja posameznikov. V nasprotju s Kymlicko (1995), ki multikulturalizem zagovarja kot »izum in dosežek liberalizma«, Modood (2007: 7) poskuša pojem revitalizirati na točki njegovega »demokratskega potenciala«, ki ni (nujno) povezan s tradicijo liberalizma oziroma se od nje tudi oddaljuje; zlasti s priznavanjem kritike, da vključevanje na univerzalni ravni lahko reproducira neenakost in je ne razrešuje.

PROBLEM KULTURE: KAKŠNA IN ČIGAVA KULTURA?

Kritike, uperjene v konceptualizacijo kulture v multikulturalizmu, poudarjajo dvoje: na eni strani se pojavljajo kritike, da multikulturalizem predpostavlja sožitje kultur na podlagi seštevka kulturnih praks relativno monolitnih in zaprtih skupin. Gre za kritiko, češ da multikulturalizem obravnava manjšinske

kulture kot enklave, zaprte v svoje tradicionalne vrednote in kulturne skripte in da ne prepozna fluidnosti kulturnih praks. Takoj naj omenim, da je ta pozicija doživela kritike tudi znotraj kritike: rešitev, ki jo tematizira in obravnava kulture kot nekaj odprtega, fluidnega, interaktivnega, je bila problematizirana, ker odvrača pozornost od strukturnih neenakosti; fluidnost kulture je lahko prikladen argument za maskiranje neenakosti (Pajnik 2011a). To nas pripelje do druge vrste argumentov, tj., h kritiki »kulturalizacije multikulturalizma«, češ da gre za podpiranje manjšinske glasbe, oblačil in kulinarike ob odsotnosti ekonomskega in političnega egalitarizma, kar je bilo na primer problematizirano kot »trivializacija«, »disneyfikacija« kulture (Bissoondath v Kymlicka 2010: 34). Gre za kritiko, da multikulturalizem poudarja to, kar je v kulturi neproblematično oziroma kar lahko večina z užtkom pokonzumira, in da se odmika od pravih izzivov, ki jih prinaša vprašanje različnosti. Takšen multikulturalizem utrjuje »avtentničnosti« neke kulture oziroma kulturne kode, npr. kako naj se vede pravi musliman, ki nima konsenzualne podpore med člani skupine. Kymlicka prepozna relevantnost kritike, a zgolj, kot pravi, če bi pri multikulturalizmu »res šlo za to«. Po njegovem so to bolj »karikature« multikulturalizma (Kymlicka 2010: 34–35) – teza ki, kot že omenjeno, iz ust protagonistov liberalnega multikulturalizma ne zveni pretirano prepričljivo.

V problematizaciji »kulturalizma v multikulturalizmu« Modood (2007: 43) predlaga, da bi pojem kultura nadomestili z različnostjo, s čimer bi v izhodišču priznali problem hierarhičnosti kultur oziroma dejstvo, da je različnost družbeno konstruirana. Pripomba se zdi smiselna, sproži pa vprašanje, ali sploh še govorimo o multikulturalizmu, če se odpovemo kulturi. Kaj je multikulturalizem brez kulture oziroma ali ni različnost kultur temeljna vrednota multikulturalizma?

Vprašanje je, kako misliti enakost oziroma enakost skozi različnost in ali multikulturalizem ponuja dovolj prostora za deliberacijo o tem vprašanju. Kritiki multikulturalizma, ki menijo, da gre zgolj za enega od »izmov«, za ideologijo, ki skuša integrirati različne kulture, ne da bi se preveč dotaknila dominantne kulture, bi verjetno menili, da takšnega prostora ni. Nekateri drugi, ki želijo »rešiti« multikulturalizem, bi menili drugače. Modoodov (2007: 61) odgovor je politizacija multikulturalizma, ki jo avtor utemeljuje s konceptom »negativne različnosti«, ki da jo je treba preseči za doseganje pozitivne različnosti, in sicer z odgovorom na negativizem in rasizem. Če kritiki v zagovoru konca multikulturalizma zlahka zapadejo v cinizem, potem je vprašanje, ali »rešitelji« multikulturalizma ne predlagajo politizacije nečesa, česar se ne da politizirati. Kako zagovarjati političnost teorije, ki stavi (zgolj) na kulturo oziroma na različnost kultur? Pokazala sem, da je pojem različnosti lahko dejansko uporabljen za legitimizacijo večinske kulture in ne za zaščito manjšinske, kar vzbuja dvom o veljavnosti prizadevanja za reševanje multikulturalizma. Koliko prostora pušča kultura v multikulturalizmu za tematiziranje strukturnih neenakosti, hierarhičnih razmerij moči ipd.? In koliko, ne nazadnje, omogoča udejanjanje kulture kot »živete izkušnje«, ki nastaja v interakciji in z izmenjavo in ne kot fiksni atribut neke skupine?

Osredinjanje na kulturo v multikulturalizmu lahko pomeni tudi zanemarjanje hierarhij in neenakih razmerij moči. Liberalni protagonisti multikulturalizma radi spregledajo, da so bile univerzalistične predpostavke o enakosti in svobodi kritizirane, češ da so izključujoče, seksistične in rasistične in da zato ne moremo sveta in odnosov v njem presojeti izključno z gledišča univerzalističnih predpostavk zahodnega liberalizma. Ti protagonisti so tako pogosto na stališču, da je povsem naravno, da presojava druge kulture glede na domnevno univerzalne norme. Multikulturalizem se na primer povezuje z aktualnimi reformami šolskega sistema v ZDA in Evropi oziroma – z namenom preseganja rasizma ter razrednega in etničnega izključevanja – s prizadevanji po prepoznavanju migrantov druge generacije oziroma drugih manjšinskih skupin. Multikulturalna sprava v izobraževanju je bila kritično sprejeta v nekaterih krogih ravno zaradi neprepoznavanja »hierarhične različnosti« (Anthias 2002a) na račun slavljenja univerzalizma.

Kritični multikulturalisti (Parekh 2002) so prepoznali zagato in si prizadevali za politike multikulturalizma, ki so usmerjene v odpravljanje ovir za legitimizacijo različnih modalitet bivanja. Vendar so bila v njihovem središču kultura in prizadevanja za pripoznanje hibridnih identitet, zanemarili pa so probleme z neenakostjo. Slavljenje kulturne različnosti v multikulturalizmu pogosto ne gre skupaj s prepoznavanjem etničnih, spolnih, razrednih ipd. neenakosti v kulturi.

O čem govorimo, ko govorimo o kulturi v multikulturalizmu? Kdo torej definira kulturo, kdo jo predstavlja? Je predpostavka, da vse kulture zagovarjajo denimo enakost med spoloma? Na podlagi česa je skupina definirana, kakšni so primarni označevalci in/ali kakšna je povezava z etničnostjo, kjer je ta skupni imenovalc za skupino, z vprašanji razredne ali spolne neenakosti. Kritiki (Anthias 2002a) poudarjajo, da multikulturalizem, zlasti liberalna pojmovanja, ne zmore preseči homogenizirajočih učinkov kulture. Multikulturalizem tako izhaja iz predpostavke, da je vse delovanje že vpisano v kulturne kode. Subjektne pozicije niso fiksne in enovite, ampak nastajajo v številnih različnih kontekstih (Anthias 2002a, 2002b), česar zagovorniki multikulturalizma ne prepoznajo. Reificiranje kulture in različnosti kultur oziroma skupin dejansko reificirajo meje med kulturami in spodbujajo presojanje odnosov na način binarizmov – si ali v kulturi ali zunaj nje.

Poudarila sem že, da kultura ni nekaj fiksnega, stalnega; v tem pogledu je multikulturalizem v pomenu obstoja različnosti realnost sodobne družbe. Problem je tako v prejšnjih interperetacijah multikulturalizma kot zlasti v aktualnih, ki kulturo razumejo kot stvar in ne kot proces. Tako so na primer prisilne poroke, umori iz časti, nasilje v družini ipd. pojmovani kot elementi neke kulture (»muslimanske«), kar se nato pogosto uporabi kot argument za tezo o propadu multikulturalizma, češ, zahodna kultura ne more sprejeti takšnih barbarskih praks. Simptomatično je, da v teh razpravah običajno umanjajo kritike kulturnih praks zahodne kulture. Predvsem je problematično to, da smo proti multikulturalizmu, češ, če smo za multikulturalizem, potem moramo sprejeti na primer umore iz časti. Problem je, ko se določena kulturna praksa, ki jo izvaja neka skupina, tudi v imenu kulture, projicira kot »kulturna pravica«, brez katere bi neka kultura izginila ali bi bila ogrožena (Anthias 2002a). Predvsem je pomembno to, da osredotočanje na skrajne prakse, ki se odvijajo v imenu kulture in so tudi del zahodne kulture, niso argument za zavračanje kultur in idej multikulturalizma. Ne smemo namreč pozabiti na vlogo države in pravico vsakega, da je zaščiten pred nasiljem, diskriminacijo, izključenostjo ipd.

SKLEP

Poglejmo si glavni argument, ki ga Kymlicka v zagovor multikulturalizma poudarja v nedavno objavljenem besedilu. Avtor sicer smiselno predlaga, naj se razprave o multikulturalizmu osredotočajo na konkretno (v izogib situaciji, ko lahko zdronejo v posploševanje), vprašanje pa je, ali so njegovi primeri prepričljivi. Uspeh multikulturalizma avtor na splošno vidi v izboljšanju položaja manjšinskih skupin, češ da ponuja prave odgovore na možnosti sobivanja različnih skupin, kar podkrepi s tezo o odsotnosti pravih alternativ tej perspektivi. Za Kymlicko se uspeh multikulturalizma kaže na primeru staroselcev in narodnih manjšin, ki so po njegovem v zadnjih štirih desetletjih ravno zaradi idej multikulturalizma veliko pridobile. Prvi, npr. Maori na Novi Zelandiji, aborigini v Kanadi in Avstraliji, Sami v Skandinaviji, in to s priznanjem pravice do zemlje, samovladanja, priznanja kulturnih, jezikovnih posebnosti, običajev, reprezentacije v političnih telesih idr. Drugi primer, ki ga navaja, so narodne skupine, npr. Baski in Katalonci v Španiji, Flamci v Belgiji, Škoti in Valičani v Britaniji, Švedi na Finskem ipd., z različnimi oblikami teritorialne avtonomije, s priznanjem jezika, politično reprezentacijo v vladnih telesih, financiranjem šol in medijev idr.

V literaturi bi seveda našli argumente, ki nasprotujejo optimizmu Kymlicke. Razmere so za nekatere skupine precej bolj kritične, kot jih vidi, npr. nepriznanje zapatistov v Chiapasu v Mehiki, podrejenost aboriginskih skupin ipd. Lahko podvomimo tudi v ugotovitev, da so dosežki, ki jih Kymlicka opisuje, posledica ukoreninjenja idej multikulturalizma; ali niso bolj rezultat bojov manjšinskih skupin, horizontalnega delovanja in iskanja alternativ »od spodaj«?

Tretja skupina, ki jo Kymlicka omenja, so migranti. Kritikom očita, da jih ne zanimata prvi dve skupini, ampak zgolj tretja, s katero je lažje prikazati neuspeh multikulturalizma. Uspeh je po Kymplicki mogoče iskati v afirmaciji multikulturalizma na parlamentarnih in regionalnih ravneh, sprejemanju multikulturalizma v šolah, dvojnem državljanstvu, financiranju programov etničnih skupin ipd. Ni neobičaj-

no, da avtor ne omenja manj prijetnih primerov, kot so fenomen ilegalnih migrantov, kvotni sistemi za reguliranje trga dela, selektivne politike združevanja družine.

Ali niso prav na videz mejni, obrobni primeri zelo pomenljivi in ali nam prav ti ne omogočajo, da bolj progresivno razmišljamo o demokratizaciji družb v prihodnje? Iz te perspektive se ponovno pokaže, da ujetost v *pro et contra* pozicioniranje, v kateri eni multikulturalizem napadajo in drugi branijo, ne omogoča progresivnega v razpravi.

Morda razprave o multikulturalizmu niso tako kontroverzne zato, ker se kritiki osredotočajo na migracije, ampak zato, ker ti primeri pokažejo na nekatere njegove zagate. Tako ni na mestu niti pretirani govor *à la* Merkel o smrti multikulturalizma niti pretirano zagovarjanje multikulturalizma zgolj s pomočjo zgodb o uspehu. Kymlicka sicer v svoji tipologiji ne omenja ključnega, namreč, da sta tako pojma staroselcev kot narodnih skupin/manjšin teritorialno in etnično zamejena. Za te skupine se predpostavlja, da morajo imeti neke predpravitve, ki pa postanejo problematične v primeru migrantov. In tu se vrne na vztrajnost nacionalnega v multikulturalizmu. Zdi se, da je multikulturalizem »uspešen« v primeru integriranja »življa«, ki je bilo (nekoč) povezano z etničnim, nacionalnim, s prvobitnim. Alternative je treba iskati pri migrantih samih – preseči je treba položaj, ko so nekatere skupine izključene iz pravic, ki so »staroselcem« pripisane »po naravi« (v pravicah seveda ni nič naravnega).

V svoji kritični analizi govora o padcu multikulturalizma Kmylicka (2010: 42) poudarja, da medtem ko se v Nemčiji odmikajo od multikulturalizma, praznujejo izboljšanje položaja danske manjšine, in čeprav naj bi se Britanija odmikala od multikulturalizma, vendarle priznava nove oblike samovladanja na Škotskem in Walesu ipd. Kaj pa, če to niso primeri uspeha multikulturalizma, ampak nekaterih njegovih zagat? Ob navedenih primerih se postavlja vprašanje, kako zagotoviti egalitarnost onkraj nujnosti povezav z etničnim, monolitnim kulturnim in reificiranim različnim. Šele prevpraševanja na tej ravni lahko prinesejo nove izzive multikulturalizmu.

LITERATURA

- Al-Hibri, Y. Azizah (1999). *Is Western Patriarchal Feminism Good for Third World / Minority Women? Is Multiculturalism Bad for Women?* (ur. Joshua Cohen, Matthew Howard, Martha C. Nussbaum). Princeton: Princeton University Press, 41–46.
- Anthias, Floya (2002a). *Beyond Feminism and Multiculturalism: Locating Difference and the Politics of Location. Women's Studies International Forum 25/3, 275–286.*
- Anthias, Floya (2002b). *Where do I belong? Narrating Collective Identity and Translocational Positionality. Ethnicities 2/4, 491–514.*
- Anthias, Floya, Kontos, Maria, Morokvasic Müller, Mirjana (ur.) (2013). *Paradoxes of Integration: Female Migrants in Europe.* London: Springer.
- Balibar, Étienne (2004). *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship.* Princeton: Princeton University Press.
- Barthes, Roland (1970). *Mythologies.* Paris: Seuil.
- Brubaker, Rogers (2003). *The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its Sequels in France, Germany, and the United States. Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States* (ur. Christian Joppke, Ewa T. Morawska). Houndmills: Palgrave, 39–58.
- Gilman, L. Sander (1999). *»Barbaric« Rituals? Is Multiculturalism Bad for Women?* (ur. Joshua Cohen, Matthew Howard, Martha C. Nussbaum). Princeton: Princeton University Press, 53–58.
- Habermas, Jürgen (1998). *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Honig, Bonnie (1999). *»My Culture made me do it«. Is Multiculturalism Bad for Women?* (ur. Joshua Cohen, Matthew Howard, Martha C. Nussbaum). Princeton: Princeton University Press, 35–40.
- Joppke, Christian (2010). *Citizenship and Immigration.* Cambridge: Polity.

- Kmylicka, Will (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Chaldeon Press.
- Kmylicka, Will (2010). The Rise and Fall of Multiculturalism? New Debates on Inclusion and Accommodation in Diverse Societies. *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices* (ur. Steven Vertovec, Susanne Wessendorf). Abingdon: Routledge, 32–49.
- Lanz, Stefan (2010). The German Sonderweg: Multiculturalism as 'Racism with a Distance'. *European Multi-Culturalism Revisited* (ur. Alessandro Silj). London: Zed Books, 105–146.
- Lentin, Alana, Titley, Gavan (2011). *The Crises of Multiculturalism: Racism in a Neoliberal Age*. London: Zed Books.
- Lukšič Hacin, Marina (2002). Multikulturalizem, mednarodne migracije in posredovanje skupinske identifikacije: Etničnost, rasa, spol. *Dve domovini / Two Homelands* 15, 33–50.
- Medica, Karmen, Lukič, Goran, Rožac-Darovec, Vida (ur.) (2011). *Migrantski circulus vitiosus: Delovne in življenjske razmere migrantov v Sloveniji*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.
- Modood, Tariq (2007). *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity.
- Okin, Susan Moller (1999). *Is Multiculturalism Bad for Women?* (ur. Joshua Cohen, Matthew Howard, Martha C. Nussbaum). Princeton: Princeton University Press.
- Pajnik, Mojca (2007). Integration Policies in Migration Between Nationalizing States and Transnational Citizenship with Reference to the Slovenian case. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33/5, 849–865.
- Pajnik, Mojca (2011a). Narrating Belonging in the post-Yugoslav Context. *Dve domovini / Two Homelands* 34, 111–125.
- Pajnik, Mojca (2011b). Marshall in državljanstvo: (Ne)moč neke teorije. *Časopis za kritiko znanosti* 39/246: 69–181.
- Pajnik, Mojca, Campani, Giovanna (ur.) (2011). *Precarious Migrant Labour across Europe*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Parekh, Bhikhu (2002). *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Phillips, Anne (2007). *Multiculturalism without Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Ramet, Sabrina P. (ur.) (1999). *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Taylor, Charles (1994). The Politics of Recognition. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (ur. Amy Gutmann). Princeton: Princeton University Press, 25–74.
- Vertovec, Steven, Wessendorf, Susanne (ur.) (2010). Introduction: Assessing the Backlash against Multiculturalism. *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices* (ur. Steven Vertovec, Susanne Wessendorf). Abingdon: Routledge, 1–31.
- Vidmar Horvat, Ksenija, Učakar, Tjaša (2011). Multikulturalizem kot orodje spolnega podrejanja: Analiza javnega diskurza o zakrivanju. *Šolsko polje* XXII/3–4, 149–170.
- Young, Iris Marion (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.